

O slušanju: čuti Božiji glas usred patnje¹

Mohammed Rustom

mrustom@connect.carleton.ca

Sažetak

Jedno od pitanja koje može spadati u područje filozofije religije s jedne i oblast teologije s druge strane jeste pitanje “Božije tišine” koja se primijeti usred ljudske patnje. Za mnoge današnje teologe to ne znači da Bog na neki način nije svjestan ili da je nemaran spram nedaća ljudi. Umjesto toga, uprkos Njegovom sveznanju i dobrohotnosti, Bog dopušta da se ljudima dogode određene vrste nepravdi. Traženje smisla toga zašto je to tako i šta to može značiti na duže staze pripada promišljanjima o onome što se možda može nazvati “teologijom Božije tišine”.

Ključne riječi: filozofija religije, teologija, “Božija tišina”, ljudska patnja, nepravda, “teologija Božije tišine”.

Zgoda

Prije gotovo deset godina, održao sam predavanje koje je bilo dio mjesečnog filozofskog kolokvija, što ga je organizirao Odsjek za filozofiju na mom univerzitetu. Za razliku od većine, ako ne i svih drugih predavanja održanih u ovom ciklusu, moja tema se odnosila na neevropsku filozofsku tradiciju – islamsku filozofiju. Naslov predavanja bio je o smrti i

¹ Ovaj članak je posvećen uspomeni na šejha Muhammeda Tureja el-Kebira et-Tidžanija. Izvor: Mohammed Rustom, “On Listening: Hearing God’s Voice in the Face of Suffering”, *Sacred Web: A Journal of Tradition and Modernity*, vol. 45, 2020, 36–43.

sanjanju u islamskoj filozofiji pa pretpostavljam da je to bio razlog zbog kojeg je prisustvovalo toliko mnogo ljudi – i profesori i studenti. Uostalom, svi mi sanjamo i svi doživljavamo smrt na ovaj ili onaj način, tako da bi taj naslov sasvim prirodno govorio različitim vrstama ljudi.

Jedna od glavnih tvrdnji iznesenih na predavanju bila je da ne možemo posmatrati islamsku filozofiju samo kao nastavak zapadne filozofske tradicije. Moramo je posmatrati zasebno i ne samo u dijalogu s kasnom antikom, već i kao predstavnika filozofske tradicije koja se bavi vlastitim teorijskim problemima, kroz vlastita gledišta i svjetonazore. Moj zadatak bi bio mnogo lakši da je djelo Petera Adamsona *Philosophy in the Islamic World* bilo objavljeno u to vrijeme. U svakom slučaju, samo sam iznio stav koji je upravo spomenut u toku predavanja.²

Na kraju govora, bio sam iznenađen kad sam vidio koliko je ljudi među slušalaštvom, uključujući i organizatore kolokvija, bilo zadovoljno pa možda im je, čak, i lahnulo kad su čuli za nešto tako poznato a ipak toliko drukčije. Većina pitanja i komentara bila je dobro promišljena i pronicljiva. Ali, onda je jedan profesor filozofije podigao ruku i nastavio iznositi svoju “glavnu zamjerku” na predstavljene tvrdnje: “Rekli ste da je za islamske filozofe Bog takozvani ‘najbolji od nadmudrivača’. No, ‘nadmudrivanje’ podrazumijeva prevaru i obmanu, a to teško mogu biti osobine dobrotornog i sveznajućeg Boga. Ukoliko Bog nadmudruje, onda spletkari a ako spletkari, onda to podrazumijeva svojevrsnu zlobnost, što znači da On ne može biti Bog.”

Preneražen, ponudio sam sljedeći odgovor: “Prvo, nisu muslimanski filozofi ti koji nazivaju Boga ‘najboljim od nadmudrivača’. Taj izraz poveziv je s kur’anskim ajetima 3:54 i 8:30, u kojima se kaže da je Bog *hajrul-makirin*. Istina je da nadmudrivanje podrazumijeva neku vrstu spletkarenja, ali šta je loše u tome? U Kur’anu je Božije spletkarenje suprotstavljeno ljudskom spletkarenju koje je, naravno, puno bedastoće.”

Zatim sam iznio jednu postavku i jedan primjer koje većina ljudi umije razumjeti i s kojima se možda čak mogû poistovjetiti. Postavka: “nadmudrivanje” može biti potaknuto ljubavlju i temeljnom brigom o

² *Philosophy in the Islamic World: A History of Philosophy without any Gaps*, svezak 3 (Oxford: Oxford University Press, 2016).

ljudima. Primjer: da bih pravovremeno stigao na predavanje, doslovno sam se morao sa suprugom upustiti u nadmudrivanje u vezi toga kako ćemo skrenuti pažnju našeg jednogodišnjeg sina na drugi dio kuće da bih utekao. Pokušati samo išetati iz kuće nije bio izbor jer bi to rastužilo dijete, što bi značilo da bih ga morao tješiti, a to bi značilo da bih vjerovatno zakasnio na predavanje. Ili, što je još gore, morao bih voziti brže nego inače do posla, a onda dovesti sebe i druge u opasnost na cesti. Nastavio sam: “Stoga, možete vidjeti kako ‘nadmudrivanje’ ne mora uvijek biti ‘zlo’ i ‘loše’ čak ni na ljudskom nivou; to još više vrijedi na božanskoj razini.”

Moj sagovornik je bio ušutkan. Potpuno drukčiji način razmišljanja o Bogu bio mu je predočen na primjeru ljudskog “nadmudrivanja”, a za koji se nadam da će dovesti u pitanje same kategorije kojima bi ubuduće pristupao pitanjima u filozofiji religije. Potom sam zaključio: “Dozvolite mi da se udubim u Vaše pitanje: reći da Bog ‘nadmudruje’ ili ‘spletkari’ može biti nezgodno za određenu vrstu mislilaca čija je usredsređenost tradicionalna, zapadna ‘filozofija religije’ koju oduvijek određivahu kršćanski te, uglavnom, eurocentrični problemi i kategorije (tj. analitička filozofija). Ako pogledamo izvan tog stajališta, vidjet ćemo da, mimo jednog određenog svjetopogleda, drugi filozofski svjetopogledi, poput islamskog, na vlastite načine poimaju svoje prvobitne probleme. A ukoliko Božije nadmudrivanje ima neku težinu u tom svjetonazoru, što svakako ima, onda neka govori samo za sebe, zato poslušajmo šta muslimani imaju reći o njemu. Kasnije možemo procijeniti usklađenost tog stanovišta, vrijednost i slično.”

Božija tišina?

Da je u to vrijeme bila objavljena jedna druga knjiga, naime, *The Ends of Philosophy of Religion* Timothy Kneppera, sigurno bih skrenuo pažnju svog pitaoca na nju.³ U ovom djelu, Knepper tvrdi da filozofija religije mora kudikamo prerasti tradicionalne granice i pitanja koja oživljavaju ovu tradiciju u modernim zapadnim obrazovnim ustanovama. Ovo je mnogo više svjetska pojava zato što se druge glavne filozofske, te religijske tradicije, također, bave onim što bismo nazvali “filozofijom religije”. Samo što su problemi koje postavljaju svjetopogledi tih drugih tradicija često posve različiti, ali ništa manje važni, od temeljnih filozofskih i religijskih problema koje je prepoznalo kršćanstvo. Zaista, gledanje filozofije religije kroz svjetsko gledište može, u najmanju ruku, pomoći da se oživi, te preoblikuje usko i loše definirana ali još uvijek prilično preovlađujuća oblast koja nosi ovo ime.

Jedno od pitanja koje može spadati u područje filozofije religije, s jedne, i oblast teologije, s druge strane jeste pitanje “Božije tišine”. To može ukazivati na to da Bog danas biva “šutljiv” nasuprot tome da je povremeno govorio u prošlosti. Smješteno u kontekst, ovo ima veze s načinom na koji je Bog govorio jevrejima i kršćanima u prošlosti, a izgleda da to više ne čini, barem ne putem Objave.

Vežano za judeo-kršćanski problem da se Bog više ne obraća ljudskim bićima jeste sveopćenitija činjenica Božije tišine koja se primijeti usred ljudske patnje. Za mnoge današnje teologe to ne znači da Bog na neki način nije svjestan ili da je nemaran spram nedaća ljudi. Umjesto toga, uprkos Njegovom sveznanju i dobrohotnosti, čini se da Bog dopušta da se ljudima dogode određene vrste nepravdi. Traženje smisla u tome zašto je to tako i šta to može značiti na duže staze posve pripada promišljanjima o onome što se možda može nazvati “teologijom Božije tišine”.

Može se tvrditi da je teologija Božije tišine obilježena temeljnom poniznošću, budući da vjernici mogu prihvatiti činjenicu ljudske patnje i vrlo stvarnu mogućnost da Bog ne čini nešto u vezi s tom patnjom *u stvarnom vremenu*, ali da duboka mudrost stoji iza te tišine koja će se obznaniti nekad u budućnosti, ako ne i u budućem životu. Neki koji se

3 *The Ends of Philosophy of Religion: Terminus and Telos* (New York: Palgrave Macmillan, 2013).

pozabave ovim pitanjem jesu zasigurno dovedeni do suprotnih zaključaka: Bog je više kao sahadžija kakvog pretpostavlja deizam, a ne stvarni činilac u svakom vidu ljudskih poslova; odnosno, pošto nema Boga, govoriti o tišini Božijoj je isto što i reći da ako ima Boga ne bi bilo ljudske patnje, posebno u takvim ogromnim razmjerama kao što vidjesmo tokom prošlog stoljeća.

Uzimajući Knepperove uvide o važnosti poimanja filozofije religije sa svjetskog stajališta, kakav je problem, ako je uopće, takozvana Božija tišina u islamskom metafizičkom univerzumu? Kao što kaže William Chittick, kad bi se islamskim metafizičarima iz prošlosti predstavila ova ideja, njihov odgovor bi vjerovatno bio: "Pokušaj bar jednom poslušati."⁴ Na kraju krajeva, jedno od osnovnih Božijih svojstava u islamskom mišljenju jeste svojstvo "govora" (*kelam*). Prema tome, Bog je Govoreći, što bi značilo da Bog govori vječno ne prekidajući govor ni u jednom trenu. Veliki mislioci islamske tradicije duboko zađoše u ono što taj božanski govor podrazumijeva te način kako se odnosi na Božiju samomisaonost i stvoreni poredak.

Ovdje neću pokušavati da se bavim ovim tvrdnjama jer će nas odvesti predaleko. Ono što je bitno imati na umu jeste da u islamskoj metafizici to što je Bog govoreći činilac uključuje kosmičku sliku u kojoj sve stvari nisu samo primaoci božanskog govora, već su i sama djela te utjelovljenja ovog govora. To znači da Božiji govor u islamskoj metafizici ima samomisaoni obzir a ima i uzročni, odnosno ontološki proizvodni obzir. Posebno za muslimanske mudrace, sve stvari u kosmičkom poretku čine tako mnogo pojedinačnih dijelova Božijeg govora. Svaka od njih nastaje unutar božanskog stvaralačkog daha (*nefes*) koji je stvorio kosmos. Ili, drugačije kazano, možemo reći da svaka stvar u kosmosu sačinjava odjek božanske naredbe (*emr*) koja je upravo stvorila kosmos. Otuda su ljudska bića i sama živi dokaz da Bog vazda govori, budući da postoje kao mnogobrojne riječi koje zajedno iskazuju jedan obzir Božijeg govora.⁵

4 "The Sound of Silence": <https://renovatio.zaytuna.edu/article/the-sound-of-silence> (pristupljeno 13. februara, 2020).

5 Ovo i nekoliko srodnih razmatranja vješto su predstavljena u: Chittick, "The Sound of Silence".

Otuda Bog nikad nije nečujan, kosmološki govoreći, niti šuti, antropološki govoreći. Ali šta je sa stvarnim problemom Božije prividne tišine uprkos ljudskoj patnji? Da bi se objasnio ovaj problem, na redu su neki komentari koji se tiču postojanja “zla”.

Zlo

Pokušaj da se usklade božanska dobrota i postojanje zla u svijetu poznat je kao problem *teodiceje* – termin koji naposljetku seže do Leibniza. Međutim, mnogo prije njega, osnovno pitanje temeljno za *teodiceju* rješavalo se u mnogim različitim civilizacijama i na različite načine. U islamskoj tradiciji, jedan od najranijih pokušaja predstavljanja snažne odbrane božanske dobrote naspram zla nalazi se u spisima Ibn Sinaa, koji su bili duga vijeka u islamskoj intelektualnoj tradiciji. Glavna obilježja njegove odbrane božanske dobrote vode nas do pitanja prisutnosti zla u svijetu. Pod “zlom” misli se na sve što je loše i što u određenoj mjeri prikazuje odsustvo onoga što je dobro.

Odgovor na pitanje: “da li postoji zlo?” jeste potvrđan. Jasno je da u kosmosu postoje svakovrsna zla, kako ogromnih tako i sićušnih razmjera. Ibn Sina razlikuje akcidentalna i suštinska zla u odjeljku “Metafizika” iz svoje *Knjige izlječenja*.⁶ Akcidentalna zla nastaju kao prirodna posljedica stvorenog poretka. To će reći da se loše stvari u svijetu zbivaju zahvaljujući tome što je svijet takav kakav jest.

Na osnovnom nivou, to znači da nešto poput vatre koja je od velike koristi za ljude, usljed svojih bitnih odlika, može nanijeti i nanosi mnogo štete. Tako vatra može zagrijati dom, ali može i spaliti neku osobu. Kad vatra ne bi mogla ugrijati kuću, ne bi mogla ni opeći čovjeka. No, snagom prirode, nužno će učiniti i jedno i drugo. Suštinska zla su prilično drukčija. Ona se svode na to da se neka stvar ne ozbiljuje u određenom podmetku koji bi po prirodi iziskivao da se ta stvar ozbilji u njemu. Ibn Sina nam daje dobro poznati slučaj sljepoće. To je primjer suštinskog zla jer ona podrazumijeva nedostatak, odnosno lišavanje vida u prijemniku

6 *The Metaphysics of the Healing*, prev. Michael Marmura (Provo: Brigham Young University Press, 2005), IX.6.

– očnoj sposobnosti – koji sam po sebi postoji da bi se cilj vida ostvario unutar njega.

Prema tome, “zla” su odlika svojstvena našem univerzumu. Pitati zašto postoji zlo, ako je Bog svedobar, jednako je pitanju zašto svijet postoji ukoliko je Bog svedobar. S obzirom na to kakvi su svijet i prirodni poredak, naravno da će postojati sve vrste nepodudarnosti, promjenâ pa čak i zala među stvarima u njima, da i ne govorimo o ljudskoj slobodi, koja je sama po sebi uzrok mnogih zala u svijetu. Težiti svijetu u kojem takve odlike nisu prisutne znači tražiti drukčiji svijet od sadašnjeg, a kad bismo bili kadri to učiniti, onda bi samo pitanje teodiceje – koje vjerovatno ima smisao samo u našem trenutnom kosmičkom uređenju – bilo besmisleno.⁷

Nakon što smo došli do osnovne slike o tome kako islamska metafizička tradicija *misli* o prisutnosti zala u svijetu, sad možemo skrenuti pažnju na način kako se, praktično govoreći, tradicija *bavi* njima.

Ljudska tišina

Pošto je već utvrđeno da, s islamskog metafizičkog motrišta, Bog nikad ne šuti, te da su zla stvarna i neophodna odlika kosmičkog poretka, šta se može kazati o ljudskoj patnji i božanskom odgovoru na nju? Drugim riječima, kad ljudi pate, naročito na najgore moguće načine, gdje je Božiji glas u svemu tome? Kako vidim, dio problema kad se govori o takozvanoj Božijoj “tišini” jeste to što pretpostavlja da prisutnost pa čak i postojanost ljudske patnje *zahtijeva* od Boga da odgovori *na određeni način*, a možda čak i *u određeno vrijeme*. Ovo je potpuno prirodna ljudska sklonost, a objelodanjena je i u Bibliji (tj. Job 30:20, Psalmi 22:1–2) i u Kur’anu (2:214).

No, u najslabijim i najmračnijim trenucima osobe, da li je Bog stvarno napušta ili je nešto drugo posrijedi? Zar On ne odgovara uvijek, čak i ako Ga ne “čujemo”? Ovdje se najbolje prisjetiti omiljene poeme iz dvadesetog stoljeća, *Footprints*: tokom naših mučnih i groznih vremena, kako nas poučava poema, vučemo se unaokolo misleći da sami podnosimo

7 Za pristup zlu koje naglašava njegovu varljivu (ali ne i nestvarnu) prirodu, vidjeti pronicljive opaske u: Ali Lakhani, “Editorial: The Problem of Evil”, *Sacred Web* 18 (2006): 7–12.

nevolje samo da bismo shvatili kako je Bog bio Taj Koji nas je sve vrijeme nosio.

Ovo također podsjeća na priču iz čuvene *Mesnevice* Dželaluddina Rumija. On kazuje priču o čovjeku koji svu noć istinski zaziva Boga u dovi. Ali čovjek ne čuje božanski odgovor. Upravo tad na pozornicu stupa šejtan i pokušava uvjeriti utučenu osobu kako nema Boga da je čuje i da se stoga skroz treba prestati nadati u božansko. U tom trenutku, sluga slomljenog srca zaspi i sanja kako saznaje da je Bog zapravo sve vrijeme odgovarao na njegov zov:

“Strah i ljubav koju izražavaš jesu ono što te veže za darežljivost Moju – Ispod svakog ‘o, Gospodaru’ od tebe jesu mnogi odazivi lebbejk od Mene.”⁸

“Lebbejk”, odnosno “evo me!” jeste dobro poznata uzrečica koju muslimani izgovaraju tokom hadžskih obreda u Meki. Za Rumija, nije čovjek taj koji kaže “evo me!” Umjesto toga, Bog je Taj Koji to govori čovjeku i to ne samo u nekim okolnostima, već uvijek i zauvijek. Drugim riječima, Božija prisutnost i pomoć jesu redovno tu, koliko god neprimjetljivi bili za naše ograničeno ljudsko razumijevanje i iskustvo svijeta. Na jednom prefinjenijem nivou, Rumi razjašnjava i da je sâmô naše zazivanje božanski odgovor na naše dove.

Prema muslimanskim metafizičarima, biti u mogućnosti čuti Božiji zov – “evo me,” vraća se na temeljnu važnost njegovanja pravog čuvenja. Kako se to može uraditi? Odgovor leži u *ljudskoj tišini*. Umirujući dušu i uklanjajući ono što islamski psiholozi nazivaju “unutarnjim blebetanjem” (*hadisun-nefs*), naše duše postaju sklonije pažljivom čuvenju Božijeg glasa unutar nas samih. U našem svijetu, već ispunjenom svakovrsnim neblaglasnim zvukovima i uznemirujućim slikama, njegovanje ovakve unutarnjosti je odista teško. No, što smo zaokupljeniji ovim zvucima i slikama, to ćemo manje moći čuti Božiji glas i vidjeti Njegove znake.

8 Rumi, *Masnavi-yi ma'navi*, ur. i prev. R. A. Nicholson kao *The Mathnawi of Jalal'uddin Rumi* (London: Luzac 1925–1940), knjiga 3, stih 197 (prijevod je moj).

Učiti sebe da šutimo ne samo da uklanja unutarnje buke u našem biću nego može i prigušiti buke izvana, a jedna od njih jesu naši glasovi. To ne znači da treba šutjeti u svijetu, ili pred ugnjetavanjem i slično. Radije, tišina o kojoj je riječ je duševni stav: ona je nešto od temeljnog duhovnog usmjerenja u svijetu koji omogućava da se čovjekov vlastiti "glas" gubi u pozadini. Zašuteći na ovaj način, čovjek otuda prestaje biti gluh na Božije vječno čuvenje.

Čuvenje Božijeg glasa usred strašne patnje zacijelo neće pomoći da se opravda patnja, ili nekako omalovaži, odnosno potcijeni. Isto tako, njegovanje sposobnosti da se čuje Božiji glas nije predujetovano time da čovjek umije shvatiti *zašto* i *kako* dolazi do patnje. Ono što je sigurno jeste da onima koji nisu duhovno gluhi na Božiji govor, sam zvuk božanskoga glasa sred sveg bola na svijetu može poslužiti kao ublažujući mehlem za dušu koji iscjeljuje čak i najdublje rane.

S engleskog preveo:
Haris Dubravac

محمد روستوم

حول الاستماع: استماع إلى صوت الله وسط العذاب

إن مسألة يمكن عدها من مسائل فلسفة الدين، من جانب، ومن مسائل اللاهوت، من جانب آخر، هي مسألة «صمت الله» الملاحظ عند ما يعيشه الناس من الأذى والعذاب. والكثير من علماء اللاهوت اليوم لا يرون في ذلك أن الله غافل عن مصائب الناس ومعاناتهم مع كونه يسمح بها وبالظلم بين الناس. والبحث عن معنى هذا الأمر ومغزاه ينتمي إلى النظر في ما يمكن تسميته «لاهوت صمت الله»، الأمر الذي تتناوله هذه المقالة.

Mohammed Rustom

About Listening: to Hear God's Voice in the Midst of Suffering

Summary

One of the questions that can fall into the field of philosophy of religion on the one hand, and the field of theology, on the other hand, is the question of «God's silence» that is noticed in the midst of human suffering. For many theologians today, this does not mean that God is somehow unaware or careless of people's misfortunes. Instead,

despite His omniscience and benevolence, God allows certain kinds of wrongs to happen to people. Searching for the meaning of that and why it is so and what it can mean in the long run belongs to thinking about what can perhaps be called «the theology of God's silence», which is discussed in this paper.